

Пра нормы паводзін і асаблівасці манер у XIX стагоддзі

XIX стагоддзе схавалася за смугою часу. А ці шмат мы, людзі стагоддзя XXI, ведаем пра яго? Пра лад жыцця, звычкі, традыцыі, прынцыпы, якімі кіраваліся ў побыце, паводзінах, непасрэдных зносінах? Адназначна, мала. І найкаштоўнейшай крыніцай для запаўнення гэтай лакуны могуць стаць творы тагачаснай літаратуры, а таксама мемуары, эпісталярная спадчына, дзённікі і матэрыялы перыёдыкі.

Ігар Запрудскі

Натуральна, што ў розных пластах грамадства культываваліся розныя прынцыпы паводзін. І гэта зафіксавана ў ананімным беларускім вершы «У паноў ніхто без спросу...»:

У паноў ніхто без спросу
Не падкнець у бяседу носу:
А наш брат зусім прасцяк,
Ў карчму смела лезець усяк.
Наш такі мужыцкі нораў
І без зову і без спораў,
Пачуў — граюць ці пяюць,
Ці пабачыў, а йдзе п'юць,
Паняволі туды ногі
Найдуць хоць і тры дарогі.
Старцу еслі не наклад:
Пахадзіць пад самы лад.
Асабліва ў Каляды
Пабяседаваць мы рады,
Нам тады свабодны час,
Не няволяць паны нас.
У паноў свая бяседа!
Кажэн любіць у суседа
Пацягнуць і пагуляць.
І наш брат на тую ж стаць:
Тым смялей, калі ў кішэні
Грошы ў каго зазвінелі.
Як калядны прыйдуць святкі
Разам усе бацькі й маткі
Брадуць у карчму на банкет
І дзятва за імі ўслед.
Сабяруцца маладзіцы,
Хлопцы і красны дзявіцы,
Малады ўвесь народ
На ігрышча ў карагод.

Невядомага аўтара ніяк не бянтэжыць выкарыстанне ў беларускім тэксце галіцызму *банкет*, што выкрывае яго адукацыйны цэнз і сацыяльнае становішча. Далей ён апавядае, што наймаюць вядомага ўмельствам музыку–скрыпача і пачынаюцца скокі, на якіх прыхільнасцю ўсіх, а не толькі дзяўчат, карыстаюцца самыя спрытныя танцоры. Старэйшыя трымаюцца асобна, кожны выконвае нейкую сваю непрызначаную функцыю (глядзіць за лучынай, спявае, курыць, расказвае казкі, пляткарыць пра суседзяў) і нязменна рады выпіць у кампаніі на ігрышчы. Ледзь не абавязковым атрыбутам сялянскага свята малюецца звычайка, перапіўшы, пабіцца, больш абачлівыя тады ціха ўцякаюць з гульбішча, каб не мець потым праблем, у тым ліку з аканомам. Аўтар, які выступае ў ролі–іпастасі аднаго з прадстаўнікоў старэйшага сялянскага пакалення («Старыкі ж сабе мы тут / Сядзем з бабамі на кут...»), якія строга сочаць за паводзінамі моладзі і абмяркоўваюць–судзяць іх, не бярэ на сябе ролю маралізатара, а сціпла фіксуе бачанае. Ён не этнограф і не паэт, але выразна дыферэнцыруе камунікатыўныя паводзіны шляхты і сялянства ў вольны час і іх застольныя паводзінныя стэрэатыпы. Ён натуралістычна апісвае такую традыцыйную для беларускага прыгоннага сялянства форму баўлення вольнага часу, як каляднае ігрышча. Яго амаль не цікавяць атрыбуты знешнасці герояў, напрыклад, пояс для селяніна–мужчыны ці фартух для сялянкі. Гэтак жа і нашы сучаснікі не звярнулі б увагу на цяперашнюю «ўткнуцасць» многіх у мабільныя тэлефоны. Толькі адзін зухвалы хлопец–танцор мае на гала-

Ілюстрацыя да «Гапона» (1855) В. Дуніна–Марцінкевіча.

ве схіленую на бок *маргелку* — галаўны ўбор, які, трэба думаць, падкрэсліваў яго статус не абы-якога кавалера.

Цікава, што карціна, намалёваная ананімным паэтам, у многім супадае з апісаннем *калядных павячорак* этнографа-ідэалізатара Паўла Шпілеўскага, які лічыў такі звычай святочнага баўлення часу паўсюдным у Беларусі. Ён адзначаў, што «ў Беларусі просты люд яшчэ не ведае свечак», а «звычайна там паляць лучыну», што «прыгожыя хлопцы» «з'яўляюцца ў новых белых світках з чырвонымі паясамі і ў *магерках*», усе весяляцца, танчаць, спяваюць, частуюцца, а ўсе «ігрышчы пачынаюцца танцам *калавод* (карагод. — І. З.)». Але ёсць і адрознае. Шпілеўскі сведчыў, што, паводле «беларускіх нораваў», на вячорках няма боек, вельмі рэдкім пітвом ёсць гарэлка, а так — піва і мёд, у адрозненне ад забаў вялікарускіх сялян і польскіх аналагічных гулянак. Няма сумнен-

ня, што Шпілеўскі хацеў жадаанае выдаць за рэальнае, нейкім чынам узвысіць родны край, паказаць яго з лепшага боку.

Відавочна, што для розных пластоў грамадства XIX стагоддзя былі ўласцівыя розныя нормы маральных паводзін і этычных прыярытэтаў. У асяроддзі сялянства найперш цаніліся працавітасць, жыццёвая трываласць і хітрасць. «На панскі розум ёсць мужыка хітрасць» — беларуская прыказка. Увогуле, у фальклоры мужык малюецца разумнейшым за пана. Для шляхты — высакароднасць, незалежнасць, смеласць, што выражалася адным словам *гонар*.

Паколькі большасць беларускіх пісьменнікаў паходзілі з прывілеяванага асяроддзя, засяродзіліся на шляхецкім стылі паводзін, які быў зарыентаваны на еўрапейскія ўзоры, але ў нечым і процістаяў ім. Проста прыгадаем, як цырыманіяльна ідуць і сядуць за стол героі эпічнай

паэмы–энцыклапедыі Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш». Строгая іерархічнасць і абавязковыя галантнасць, далікатнасць, павага у дачыненні да жанчын ляжалі ў падмурку выхавання і ў засвоеных з маленства звычаях шляхты Беларусі сярэдняй заможнасці. Час яскрава пацвердзіў, што Міцкевіч, Сыракомля і Ажэшка, Чачот, Дунін–Марцінкевіч і Багушэвіч пісалі свае творы не толькі для сучаснікаў, але і для іх спадчыннікаў, ураджэнцаў нашай зямлі. Іх творы сёння добраахвотна чытаюць адзінкі, але яны ў школьнай праграме, бо былі напісаныя таленавітымі і адукаванымі людзьмі Беларусі, якія воляй гістарычнага лёсу пераважна лічылі сябе палякамі.

Таму сапраўды вельмі важна разумець этычны сэнс і ведаць гістарычны кантэкст, у якім сфарміраваліся камунікатыўныя паводзіны прадстаўнікоў шляхты XIX стагоддзя, а таксама як яны змяняліся ў часе. Напрыклад, элементарна трэба ўяўляць, што звычайнае ў беларускім фальклоры пацісканне рукі не ўласціва для рускага этыкету, бо рускія кланяліся, а не рукаліся. Звернем увагу на няскончанае вершаванае апавяданне Марцінкевіча «З–над Іслачы, або Лекі на сон» (1868). Гэта не проста аўтабіяграфічны твор, а твор, якому можна даць падзаглавак «Так мы жывём». У ім багата гумарыстычных эпизодаў са штодзённага прыватнага жыцця прадстаўнікоў сярэдняга шляхецкага сааслоўя. Веданне іх можа дапамагчы спазнаць духоўную атмасферу часу, каштоўнасці прыярытэты, норавы і густы. Наша шляхта мела асаблівы гонар з нагоды славурых продкаў. Таму Марцінкевіч (герба Лебедзь) двума клічнікамі пазначыў: «Калі верыць мудрацу? — кляйнот мой не малады! Ад аднаго з дванаццаці ідзе ваяводаў!!» (падрадкавы пераклад наш. — І. З.). Гэта трэба разумець як паходжанне роду ад аднаго з хрысціянскіх апосталаў. Варта адзначыць, што на прафесійную літаратурную творчасць у пачатку стагоддзя, ды і пазней, глядзелі як на даволі прыніжальны для шляхціча занятка, які мог успрымацца толькі як высакароднае баўленне часу, своеасаблівае дзівацтва, а не сродак заробку на пражыццё. Невыпадкова Марцінкевіч прызнаваўся ў названым апавяданні: «Да працы я не хуткі, — цяжасцей не ведаю: / Веку прыпісваю любімае лайдацтва, / Бо цяжка ўжо на старасці чалавеку мазоліцца: / Дык аддаю перавагу гультаяванню, — і нават грым-

золенню» (падрадкавы пераклад наш. — І. З.). Іншых заган, акрамя ляюты і пісання (творчасці), аўтар за сабою не бачыць і фіксуе ў «...Леках на сон» своеасаблівы маральны кодэкс прынцыпаў і паводзін шляхціча. У канспектыўным пераказе правілы, якія ўключаюць не адзін дзясятка пунктаў, побач з дэклараванай нелюбоўю да французскай белетрыстыкі (творчасці Бальзака і Гюго), выглядаюць так.

Шляхціч вышэй за ўсё павінен ставіць уласны гонар, трымаць дадзенае слова і служыць Айчыне. У кола яго абавязкаў як рыцара ўваходзіла абарона роднага краю і сваёй вотчыны. Таму ён мусіў умець ездзіць конна і страляць. У гэтым крыюцца карані масавага захаплення ў шляхецкім асяроддзі паляваннем і прэстыжнасці вайскавай службы і кар’еры. Таксама ўзорны шляхціч верыць у Бога, шануе служкаў культуры і, як набожны чалавек, ведае пацеры на лаціне, хоць можа і не разумець іх сэнсу. Ён павінен ведаць і шанаваць мінулае, а таксама паважаць старэйшых. Лепшымі рысамі кожнага шляхціча як гаспадара і сем’яніна лічыліся ветлівасць і гасціннасць, уменне ладзіць калектыўныя застоллі, на якіх абавязковымі элементамі былі прымус (асабліва, калі пілі так званыя «старашляхоцкія мяды»), сакраментальны тост «Кахаймасыя!», танцы (для старэйшых — паланез, для малодшых — мазурка і галубец), а таксама гульні ў карты (стары віст, стос, прэферанс). У шляхецкай кампаніі вельмі высока цаніліся дасціпнасць, красамоўства і галантнасць у адносінах з жанчынамі розных узростаў, да якіх віталася ўменне заляцацца і гаварыць ім кампліменты. Звернем увагу таксама на ўжыванне розных фармальных тытулаў, пра што Марцінкевіч заўважае:

Скажу табе я праўду, мой чытач шануюны,
Што ў нашым цесным коле тытулаў тых поўна,
Якія з месцам перайшлі або па спадку —
Саветнікаў, падсудкаў, суддзяў для выпадку.
Гадоў таму са трыццаць пан майго фальварка
Ян Сліва быў суддзём гранічным. Гаспадарку
Яго купіўшы і прыняўшы ва ўладанне,
Прышлося мне прыняць суддзі былога званне.

Аднак у XIX стагоддзі ў шляхецкім асяроддзі не былі рэдкасцю і праявы антысемітызму, кансерватызму светапогляду, варожасці да прагрэсу,

містычнай веры ў наканаванасць, а ў міжасабовых зносінах праяўляліся прасцецкасць і наіўнасць, паяднаня з упартасцю, схільнасць да малазмястоўных спрэчак і крыўдлівасць апанентаў, хоць здольнасць хаваць свае дробныя крыўды лічылася рысай выхаванасці. Асобна адзначым тое, што гаспадарлівасць і ўвогуле ўвішнасць у нейкіх справах не лічылася важнай для шляхціча якасцю. Такім чынам, на першым месцы стаяў шляхецкі гонар, які імкнуліся падтрымаць і не запляміць найперш на застоллях, баях, супольных паляваннях і інш. Увогуле ж, культура шляхецкіх зносін уяўляла складаную сістэму сакраментальных прывітанняў і пажаданняў, гасцявы і застольны этыкет з вызначанымі і адметнымі функцыямі гаспадара і гаспадыні. Усё гэта дзесяцігоддзямі складалася і шліфавалася, каб даваць гатовыя адказы на пытанне, «як на-

лежыць сябе паводзіць выхаванаму чалавеку, з роўнымі і няроўнымі, з мужчынамі і жанчынамі рознага веку і сацыяльнай вагі ў грамадстве?» Рэпутацыя і манеры ў той час значылі значна больш за наяўнасць грошай. І барані Божа, калі малады чалавек з-за нявобытнасці ці паякой іншай прычыне не аднолькава пачціва і далікатна паставіўся да ўсіх прысутных паненак, багатых і без пасагу, прыгажунь і не вельмі сімпатычных, юных і старых дзевак. Пры адсутнасці ўласных манер не выратоўвала нават рэпутацыя бацькоў.

Цяпер паспрабуем разабрацца з сутнасцю любоўнай інтрыгі ў асобных тагачасных творах, якія ўзніклі ў розныя часавыя перыяды.

Пачнем з камедыі Марцінкевіча «Ідылія» (1846). У ёй галоўная гераіня шляхцянка Юлія паўстае як маладая амбіцыйная авантурыстка. Яна збіраецца перавыхаваць свайго кузэна-франкамана, зрабіць яго патрыётам і апекуном падданных сялян, а пры выпадку, і сваім мужам. Паводле патрабаванняў да дзяўчыны свайго сацыяльнага статусу, яна ў прынцыпе не павінна пагаджацца на спатканне з мужчынам у начным садзе, тым больш сама прызначаць такія сустрэчы, у тым ліку жанатым мужчынам. У першай палове стагоддзя часта нават выключаліся размовы пра пачуцці паміж высакародным маладым чалавекам і дзяўчынай-шляхцянкай, тым больш сам-насам і ўначы, бо гэта кампраметавала паненку. У дзяўчынак з маленства выхоўваліся такія дабрачыннасці, як цнота, сціпласць і набожнасць. Напрыклад, шляхцянец шмат што забаранялася: адной выходзіць куды-небудзь з дому, заставацца сам-насам з нежанатым мужчынам, у гасцях шмат і гучна гаварыць і інш.

Сцэны з жыцця беларусаў XIX стагоддзя.

Яна павінна была ўмець чырванець і нават губляць прытомнасць.

Нагадаю, што ў IV частцы паэмы Міцкевіча «Дзяды» напаявар'ят Густаў расказвае гісторыю свайго кахання. Ён пазнаёміўся з дзяўчынай і моцна яе пакахаў. Але з блытанай споведзі героя не зусім зразумела, ці ведала яна пра яго пачуцці. У выніку дзяўчына выйшла замуж за іншага. Але ў «Ідыліі» пераапанутая шляхцзянка Юлія выступае як сялянка Югася, для якой дазволена практыкаваць іншыя нормы паводзін, таму і адбываецца такі дыялог:

КАРОЛЬ. (...) Приемна і соладка гаварыць мне з табою, але скоро могуць нам перашкодзіць. Дык покі не разышліся мы з табою, прашу цябе, дарагая Югася, абяцай мне, што споўніш маю просьбу.

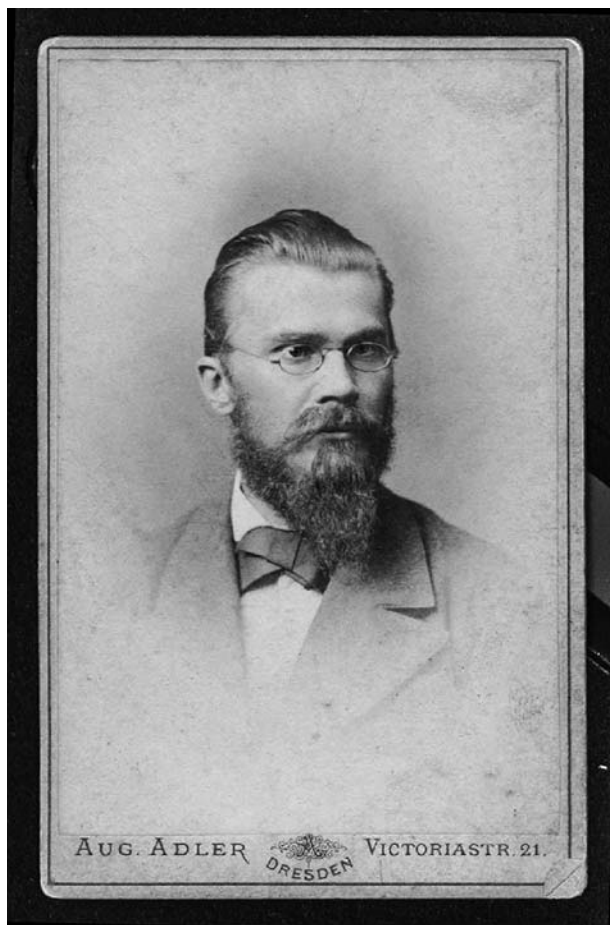
ЮЛІЯ. Што ж бы я пану адмовіць магла? Я ж пераконана ў тым, што нічога такога не пачую ад пана, што б не згодна было з шляхецкім сэрцам і спосабам яго мыслення.

КАРОЛЬ. О! будзь спакойна, — твой гонар для мяне так дарагі, як і свой уласны. Але прашу цябе, калі ўсё ў двары спачываць будзе, прыйдзі ў гэты сад. Я тут чакаць цябе буду. Падаруеш жа мне хвіль колькі самотных з табою? Ах, толькі час, праведзены з табою, здаецца вобразам надземскай раскошы!

ЮЛІЯ (думае). Так... не адмаўляю... прыйду сюды. Каля таго дрэва няхай пан мяне чакае. Але памятай, але памятай, пан, што гонар для беднай вясковай дзяўчыны — бясцэнны скарб яе і ніякай ахвяраю ў свеце не можа быць акуплены. (Адыходзіць.)

КАРОЛЬ. О шчасце! Яна падзяляе пачуцці мае!

У кульмінацыйны момант «заспетая» ў начным садзе з Каролем Югася-Юлія атрымлівае вымову і ад сапраўднага бацькі (ДАБРОВОІЧ. Гэта надта ня добра, што ты, маё сэрцайка, шпацыруеш па садзе ў начным часе, ды яшчэ і з кавалерам!), і ад бацькі падстаўнога (ШЧЫРЭЦКІ. О Божа! Чы я гэтага ад маёй дачкі спадзяваўся?). У падобнай сітуацыі, паводле тагачасных маральных стэрэатыпаў, у шляхетнага маладога чалавека альтэрнатывы не было. І Кароль тут жа ўсім паведамляе, што, «адкідваючы ўсялякую пыху з сэрца і не звяртаючы ўвагі на

Вайніслаў Савіч-Заблоцкі.

розніцу станаў», бярэ Югасю за жонку. Такім чынам ён захоўвае свой шляхецкі гонар і не кампраметуе дзяўчыну. Усе задаволеныя шчаслівым фіналам дзявочай авантуры, а Юлія просіць у каханага прабачэння за падман.

Пасля скасавання прыгоннай залежнасці, асабліва ў апошняй трэці стагоддзя, калі істотна памянліся сістэма каштоўнасцей, лад жыцця і побытавых паводзін, замацоўваюцца новыя прынцыпы ўзаемаадносін паміж людзьмі, у тым ліку маладымі. У гумарыстычным макаранічным вершы Фелікса Тапчэўскага «Ён і яна» (1880-я гг.) камічны эфект узнікае ад таго, што сялянскі хлопец неспадзявана становіцца сведкам прызнання ў каханні паніча і паненкі ды ў бурлескным стылі апавядае пра гэта. Дзеянне таксама адбываецца адвечоркам (пры «сумерках») у садзе. Маладыя людзі думаюць, што адны на лаўцы. Дзяўчына «апусціць вочкі, пакраснее, / То стане бледна, як

папер», а перад сваім прызнаннем у каханні «румяна стала, як той мак». Герой-апавядальнік малюе такую карціну: «Тады паніч у серп сагнуўся / І стаў ёй рукі цалаваць, / Пасля стаў роўна, аглянуўся, / Можа хто дзе, чы не відаць...». Мабыць, у паніча ўсё ж не было пэўнасці ў поўнай дазволенасці сваіх паводзін. Аднак, як бачым, актуальная для першай паловы стагоддзя маральная забарона сустракацца маладым людзям шляхецкага саслоўя сам-насам у начным садзе губляе сваю сілу.

Іншыя формы камунікацыі практыкаваліся ў сялянскім асяроддзі. Пра гэта дазваляе меркаваць вялікае вершаванае аповяданне А. Шункевіча «Сцяпан і Таццяна», апублікаванае ў газеце «Мінскі лісток» у 1889 годзе. Веснавой парою, у нядзелю, бацькі Таццяны паехалі на кірмаш, а дзяўчына з нецярпеннем чакае свайго каханага Сцяпана, які, прыйшоўшы адвячоркам, «Таццяну ўсёй душой абняў / І смачна тлустымі губамі / Ў шчаку яе пацалаваў. / Таццяна ўся пачырванела / І, як асіна, затраслась, / Душа яе павесялела — / Каго чакала, даждалась». Таццяна накрывае стол, Сцяпан вымае з халявы пляшку гарэлкі, сам выпівае шклянку і звяртаецца да дзяўчыны: «І ты так пі! — без прымушэння! / Нашто мазоліць нам язык: / Нашто нам панскае сцясненне, / Я па-мужыцкі піць прывык!» Далей аўтар малюе карціну ўзаемных палкіх прызнанняў у каханні і клятваў у вернасці. Любошчы прымушаюць маладых людзей страціць пільнасць, нечакана вяртаюцца бацькі, Сцяпан хваецца ў клетцы, а потым уцякае з хаты, а Таццяну чакае жорсткая лупцоўка дзягай ад бацькі Цімоха, які ненавідзіць Сцяпана як сірату і п'яніцу. Як бачым, такая натуралістычная побытавая замалёўка, паддзена ў гумарыстычным ключы, спецыфічным чынам адлюстроўвае характар узаемаадносін. І такія норавы, трэба думаць, мелі пашырэнне ва ўсёй Беларусі.

Вельмі шмат цікавых звестак пра побыт і традыцыі людзей XIX стагоддзя ўтрымліваюць каларытныя мемуары Альгерда Абуховіча, які падпісаў свае беларускія творы псеўданімам «граф Бандынелі» і дзівіўся з афрыканскага паходжання Пушкіна. Письменнік, напрыклад, сведчыў, што да скасавання прыгоннай залежнасці фізічная справа над падданымі («пастаянны на ўсе бакі свет розаг») была звычайнай справай.

Іншы наш зямляк і паэт Вайніслаў Савіч-Заблоцкі ў Парыжы ў 1886 годзе наладзіў сувязь-ліставанне з украінскім пісьменнікам-эмігрантам Міхалам Драгаманавым, якому па-беларуску напісаў некалькі пісьмаў. Тэксты чатырох з іх упершыню апублікаваныя ў 1988 годзе, але амаль не асэнсаваныя ў нашай навуцы. Гэты эпістальерый адметны па мове і багаты паводле зместу. У лістах знайшлі адлюстраванне як палітычныя погляды аўтара, так і цікавыя факты яго біяграфіі. У адным з пісем ён, нібы спавядаючыся, з сумам канстатаваў: «...Злыя людзі і польскія дурні брахалі на мяне; тай, меўшы па горла парадкаў нашых, хворы, выехаў я за граніцу ўжо сапраўды лячыцца і ніколі ўжо не вярнуцца, як аказалася. Цяпер, пан з паноў, ні кала ні двара, ні псячай нават будкі не маю». Падпісваючы свае лісты, беларускі пісьменнік, здаралася, дадаваў да прозвішча тытул «граф» і самахарактарыстыку — «самашчыры беларусін».

У першым сваім лісце, напісаным у Парыжы 18 чэрвеня 1886 года, акрамя іншага, Савіч-Заблоцкі абгрунтоўваў гістарычную місію беларускага народа: «Мы рускія — русіны (беларусы і ўкраінцы. — І. З.), як нас завуць, — і Маскоўшчыне гэтай брацці, і Польшчы гэтай не чужбіна — з аднаго мы з ёю ішлі гнязда; з Польшчай гэтай доўга і злыя і добрыя, жыўшы з ёю, гадзіны, мінуты мы мелі... Наша пагэтам **назначэнне**: дзела такое добрае сатварыць, гэтым славянства ўсё спасці, Польшчу ад пагубы ваздзяржаць; патрэбна нам, усім славянам, Маскоўства падкрапіць! Наша! Мы ж таго-лля і геаграфічна паміж іх ляжым, гэта доўг наш! І ў гэтым-та мне прыныповае прызванне **асобае** наша, бела- і маларускае, здаецца; **канечнасць** наша на зямлі, **прызванне рускае наша**, чаго-лля бог нас стварыў». Савіч-Заблоцкі прытрымліваўся ідэй славянафільства і лічыў, што беларусы займаюць адметнае месца ў сямі славянскіх народаў. Прымірыць Польшчу з Расіяй — вось наканаванасць беларусаў і ўкраінцаў. Гэта тое, што прынята называць нацыянальнай ідэяй.

Бег часу няўмольны, і XIX стагоддзё схавалася за смугою. Але пра яго можна даведацца шмат цікавага, ажывіць творчай фантазіяй эпоху, якая дала чалавецтву не толькі паравоз, параход і метрапалітэн, але і запалкі, электралямпачку, рухавік унутранага згарання, пластмасу, веласіпед і многае іншае. ❀